

Валентина Собољ

Uniwersytet Warszawski

wsobol@uw.edu.pl

Перша українська еміграція в польських та білоруських дослідженнях

Засигналізований у заголовку титул міститься в царині емігрантології¹. Пасинки України², зокрема перша українська еміграція – після битви під Полтавою – була започаткована Іваном Мазепою та Пилипом Орликом, його наступником. Орлик, за словами Бориса Крупницького, мав “значну вагу в історії українських визвольних змагань”, був “найвидатнішим представником першої української еміграції”³. Доля П. Орлика (1672–1742) пов’язана і з Білорусією, і з Польщею, і з Україною. Так, у дванадцятому томі словника, виданому в 1915 році, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej* Северина графа Уруського (Seweryna hrabiego Uruskiego) читаємо: “Orlik h. Nowina. Baronowie, hrabiowie i szlachta <...>. Była na Rusi Białej, z której przesiedliła się na Ukrainę, rodzina tegoż nazwiska, lecz nie wiem czy i herbu. <...> Filip, ulubieniec Mazepy, hetmana kozackiego, pisarz generalny wojsk zaporożskich, stronnik Karola XII, został od niego mianowany hetmanem zaporożskim 1710 roku; pisał niezłe wiersze po polsku”⁴.

Дискурс польських студій життя та діяльності П. Орлика має досить тривалу історію. Метою цієї розвідки є звернення до найбільш важливих позицій, які актуалізують сьогодишнє сприйняття ідей П. Орлика, мужа стану⁵. І тут випадає не погодитися із блискучим

¹ Емігрантологічні дослідження тривають від багатьох років. На Конгресі Славистів у Сербії в Белграді (20–27.08.2018) професор Л. Суханек (L. Suchanek) зауважив, що власне емігрантологічна комісія в складі Міжнародного Комітету Славистів є однією з найбільш активних.

² Посилаюсь тут на заголовок монографії A. Wołodźko - Butkiewicz *Pasierbowie Rosji*, Warszawa 1995, 280 s.

³ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності*, Warszawa 1937, s. 181.

⁴ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. XII, Warszawa 1915, s. 381.

⁵ В часи бароко, як вважає Генрі Камен (Henry Kamen), патріотичні почуття для мужа стану мали менше значення, ніж вірність монархії, дивись: H. Kamen, *Mąż stanu* [w:] *Człowiek baroku*, Warszawa 2001, s. 22. Однак щоденники українських достойників вносять корективи, наприклад вільнолюбиві прагнення Орлика

істориком Пйотрем Кроллем¹, який твердить, що постать П. Орлика не здобула почесного місця в польській історичній літературі. Адже навіть не в усьому позитивно наставлений Францішек Равіта-Гавронський хоча й називав П. Орлика не визнаним жодною державою гетьманом України, але в розвідці *Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki*, яка була друкована двічі під дещо відмінними заголовками², з пошаною визнавав, що П. Орлик був “jednym z najwykształceńszych i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”³.

Як переконує і творчий доробок П. Орлика, і 70 років його життя, Ф. Равіта-Гавронський не помилявся, коли писав, що П. Орлик мав “bystry umysł i wielkie zdolności”⁴. Але не тільки. Бо ж польський дослідник не забуває відзначити рису, знану сьогодні як емпатія. Маю на увазі тезу автора про Орликів “dar przypodobania się i jednania sobie ludzi”⁵. Але найбільш виражено і справедливою є оцінка небезпеки, яку становив П. Орлик для Росії – у цьому переконують нас сторінки його щоденника. Отож, Ф. Равіта-Гавронський не маючи рації в тому, що мовляв П. Орлик не відіграв значної ролі, бо ж швидко згасла зоря Карла XII, водночас справедливо підсумовує, що П. Орлик “wichrzył jednak tajemnie i długo, i był dla Rosji tak niebezpiecznym, jak Palije i Samusie dla Rzeczypospolitej”⁶. Чи ж є випадковим, що Ф. Равіта-Гавронський звертається, хай коротко, до постаті П. Орлика і в таких працях, як *Historia ruchów hajdamackich*⁷, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku*⁸? В останній праці польський дослідник виєкспонував трагізм становища гетьмана Орлика, його надзвичайно енергійні зусилля, аби здобути підтримку європейських дворів у справі визволення України.

зумовили його активність в Салоніках, де він невтомно слав листи до всіх сильних світу; Дмитро Туптало, зісланий до Ростова, написав хоч і небагато, але як же діткливих фрагментів у своєму діаріюші про те, як він та Мазепа їздили до Москви.

¹ P. K r o l l, *Filip Orlik (1672–1742) w polskiej historiografii (345 rocznica urodzin)*, “Studia Polsko-Ukraińskie” 2017, nr 4, s. 145.

² F. R a w i t a - G a w r o ņ s k i, *Filip Orlik jako Hetman Kozacki*, „Biblioteka Warszawska” 1899, wrzesień, s. 389–419; F. R a w i t a - G a w r o ņ s k i, *Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki* [w:] F. Rawita-Gawroński, *Studia i szkice historyczne*, ser. II, Lwów–Warszawa–Poznań 1900, s. 31–70. Звернімо увагу на те, як автор зредагував назву розвідки. У першому її виданні відсутній акцент на тому, що гетьмана не було визнано жодною країною. Щоденник показує, що дефініція Ф. Равіта-Гавронського вимагає коректури.

³ F. R a w i t a - G a w r o ņ s k i, *Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki...*, s. 39.

⁴ *Ibidem*, s.39.

⁵ *Ibidem*, s.42.

⁶ *Ibidem*, s.38–39.

⁷ F. R a w i t a - G a w r o ņ s k i, *Historia ruchów hajdamackich*, Lwów 1899, tom I–II. (Wydanie drugie, Brody 1913).

⁸ F. R a w i t a - G a w r o ņ s k i, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku: Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa–Kraków–Lublin 1923.

Але належить визнати, що не Ф. Равіта-Гавронський, а Михайло Чайковський (1804–1886), знаний як Садик паша, – був першим, хто в 1837 р. звернувся до постаті П. Орлика. Видана в Парижі польськомовна повість *Orlik i Orlenko* переповнена неймовірними вигадками автора-романтика, про що свідчать бодай такі фрагменти: „Filip Orlik więcej pięćdziesiąt lat liczył, ale jeszcze żwawy jak wiun, a czerstwy jak mróz styczniowy. Assawułą był przy Attamanie Mazepie; co Mazepa myślał, to Orlik wiedział. Attaman odsłaniał najskrytsze tajnie swojej duszy; Filip robił układy z Lackiem Pany i z Królem Stanisławem, on odjeżdżał do Szwedzkiego Karola, i pośredniczył między Mazepą a Horodeńskim <...>. Niebawem Orlik tryb życia zmienił, rzucił Koczowiska Zaporozża, a osiadł w Benderach; już nie myślał o bojach, tylko dom swój stroił w zbytki wschodnie”¹.

Окремі фрагменти, а особливо завершення твору М. Чайковського *Orlik i Orlenko* не витримують жодної історичної критики² – можуть, однак, увиразнити прирву, яка існує між художнім вимислом письменника-романтика та зафіксованим в его-документі П. Орлика реальним становищем гетьмана-емігранта, його справ, родини. Аж століттям пізніше, в період міжвоєнного двадцятиліття, постають позначені об’єктивністю та історизмом дослідження про першу українську еміграцію. Передусім це цитована вище монографія Бориса Крупницького *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності*, яка була видана в 1937 році зусиллями Українського наукового інституту у Варшаві: Інститут активно діяв упродовж 1930–1939 років³. Гострої актуальності набуває сьогодні оцінка цієї солідної наукової позиції Юзефом Лободовським, який, рецензуючи книжку, писав так: “Orlik zrozumiał bodaj pierwszy, że walka z Rosją powinna wynikać przede wszystkim z wolnościowych dążeń narodów podbitych, zjednoczonych we wspólnym froncie i całe życie o jego stworzenie zabiegał. Naturalnego sojusznika takiego frontu widział wielki hetman przede wszystkim w Polsce”⁴. Дослідниця творчості Лободовського Людмила Сірик слушно наголосила, що Ю. Лободовський “potępił obojętność polskich polityków wobec polonofilstwa hetmana Orlika i innych ukraińskich polonusów, co zresztą w przyszłości stało się przyczyną zerwania ich stosunków z Polską”⁵.

¹ М. С з а ж к о в с к и, *Orlik i Orlenko* [w:] *Powieści kozackie Michała Czajkowskiego*, Paryż 1837, s. 307–308, 309.

² М. Чайковський не був, однак, блискучим знавцем історії козаччини, як уважав професор С. Маковський (S. M a k o w s k i, *Wspomnienie Michała Czajkowskiego o Rusinach w 1831 roku*, “Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2002, z. 13–14, s. 309), хоча й написав кілька добрих україномовних пісень для керованих ним так званих “султанських козаків”, які в 1855-му брали участь у кримській війні. Ці пісні видані в Парижі в 1857 році під заголовком *Kozaczyzna w Turcji*.

³ Дивись детальніше розвідку Стефана Козака *Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939)* [в:] С. К о з а к, *Літературно-культурологічні мемуари*, Перемишль 2017, с. 60–74.

⁴ J. Ł o b o d o w s k i, *Książka o hetmanie Orliku*, “Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1938, nr 23.

⁵ L. S i r y k, *Naznaczonej Ukrainy: O twórczości Józefa Łobodowskiego*, Lublin 2002, s. 184.

На цьому наголошували також інші публікації на сторінках видання "Biuletyn Polsko-Ukraiński" (1932–1938). Еміграційна українська література, як бачимо, сягає витоків творчості П. Орлика. Його щоденник свідчить, що творчість набуває в його долі вже не буденного, а символічного характеру, що творчі години були можливістю занурення в особливий, далекий від суворих буднів гетьмана, шляхетний світ¹. Про це можемо прочитати в новочасних студіях про його щоденник².

Не менш цікавим є дискурс білоруських досліджень, який сигналізує кілька важливих моментів. Так, *Беларуская энцыклапедыя*³ подає дуже скупі відомості про І. Мазепу, зазначено єдину джерельну позицію: видану в Москві в 1992 книжку М. Костомарова⁴. Автора статті не названо, брак мови про еміграцію, а йдеться радше про втечу. Незнаний автор пише, що в 1708 р. разом із 5 тисячами козаків Мазепа перейшов на бік Карла XII, а після поразки армії Карла XII під Полтавою „разом з Карлом XII утік” до турецької фортеці Бендери (тепер у Молдавії), де й помер. Зазначені помилки або ж неточності актуалізують антропологію пам’яті Орлик-Мазепа⁵. І хоча в цитованому томі видання у статті *Мазепа* бракує згадки про П. Орлика, то вже в одинадцятому томі видання *Беларуская Энцыклапедыя*⁶ віднаходимо окрему статтю про наступника Мазепа. Автор статті про П. Орлика Г.А. Кахановський подає помилкову дату⁷ народження Орлика (22.10.1672), але правдиво вказує на місце – село Касута Вілейського району Мінської області.

¹ Порівняй, як про це в XX столітті напише філософ: "Творчество было для меня погружением в особый, иной мир, мир свободный от тяжести, от власти ненавистной обыденности" (Н.А. Бердяев, *Самопознание*, Москва 1991, с. 215).

² Див.: Ян із Токар Токаржевський Карашевич, *Вступ* [w:] *Діарій гетьмана Пилипа Орлика*, Варшава 1936, с. V–XIII; W. Sobol, *Multykulturowy dyskurs w ego-dokumentach Filipa Orlika herbu Nowina i Karola Chojeckiego herbu Lubicz* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, Białystok 2013, s. 515–529; I d e m, *Dyskurs życia prywatnego w Dzienniku podróży Filipa Orlika (ujęcie komparatystyczne)* [w:] *Memuarystyka w dawnej Polsce*, Kraków 2016, s. 161–167; I d e m, *Міждзysłівяні прэклад: польскоўжэзны дзярнішч Філіпа Орліка (1672–1742) у тлумачэнні на ўкраінскі* [w:] *З польскіх студій славістычных: Літэратуразнаўства. Культурознаўства. Фальклорыстыка: Працы на XVI Міжнародным конгрэсе славістаў у Белградзе 2018*, Poznań 2018, s. 243–253.

³ *Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах*, т. 9, Мінск 2000, с. 509.

⁴ Н.И. Костомаров, *Мазепа*, Москва 1992.

⁵ В. Собољ, *Щоденник Пилипа Орлика про історичні перспективи України*, "Acta Albaruthenica" 2010, t. 10, s. 215–223.

⁶ *Беларуская Энцыклапедыя ў 18 тамах*, т. 11, Мінск 2000, с. 449.

⁷ Зрештою, інші авторитетні видання також мають неточності, див.: *Orlik Filip*, *Pyłup Orłyk*, ur. 27 X 1672, w. Kosucie, zm. 24 V 1741, hetman kozacki; zaufany współpracownik I. Mazepy, pisarz generalny; po klęsce pod Połtawą wraz z Mazepą na emigracji w Turcji; po jego śmierci, 1710 obwołany przez starszyznę kozacką hetmanem; zwolennik niezależności Ukrainy w sojuszu z Rzeczypospolitą, bezskutecznie zabiegał w Turcji o utworzenie antyrosyjskiej koalicji, co doprowadziło do wojny ros. tureckiej 1711–1713; od 1715 w Szwecji, od 1720 we Francji, później w Turcji. (Zob.: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 20, Warszawa 2004, s. 18).

Автор пише, що П. Орлик – український державний діяч – походив з білоруського шляхетського роду гербу „Новина”: “У роках 1702–8 – генеральний писар. У часі Північної війни 1700–1721 підтримував шведський протекторат над Україною. У 1711 році брав участь у кримському поході татар на Україну”. Мають місце фактичні помилки (П. Орлик не мешкав у Франції: “У 1714–20 жив у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції”), бо ж відомо, що жив у Франції і по-геройськи загинув у 1758 році його син Григорій, фельдмаршал Людовіка XV. Незначні фактичні неточності, однак, не мають впливу на слушний висновок Г. Кахановського, що Орлик „падбіваў многія дзяржавы на інтэрвенцыю супраць Расіі” (с. 449). З-посеред білоруських досліджень вирізняємо збірник праць, виданий у Мінську в 2006 році *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України*. Вартим особливої уваги видається білоруськомовна розвідка Любові Соболевої *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі*¹. Авторка наголошує, що Білоруський фонд культури за підтримки державного комітету науки і технологій у 90-х роках XX століття започаткував велику програму „Вяртанне імёнаў”. Серед тих, хто народився на Білорусі, П. Орлика кваліфіковано не тільки як українського державного діяча, але і як „поліглота, історика, теолога, політика, поета, публіциста”². Найціннішим видається те, що авторка вбачає аналогію між одним із найвидатніших в історії Білорусі *Статутом Великого князівства Литовського* від 1588 року, який було визнано „самым перадавым на той час кодэксам у Еўропе”³, і уславленою латиномовною *Конституцією 1710 року* П. Орлика. На думку білоруської дослідниці, *Конституція* П. Орлика презентує найвидатніше досягнення мислі права та ідеї демократичної держави: цілісність, непідлеглість, республіканську форму правління. Л. Соболева переконана, що така освічена людина, як П. Орлик, не могла не шанувати своїх коренів, отож ім’я видатного українського діяча повинно зайняти своє місце і в історії Білорусі⁴. Як знаємо, в 2017-му, в рік 345-ліття П. Орлика в Мінську відбулася Міжнародна наукова конференція. У Варшаві цій даті був присвячений четвертий випуск наукового річника “*Studia Polsko-Ukraińskie*”⁵. Сучасні славістичні студії про П. Орлика, напередодні 350-річчя від дня народження П. Орлика в 2022-му, актуалізують його діяльність як головного континуатора ідеї І. Мазепи, як мужа стану. Можемо твердити про появу звістунів ідеї прометеїзму в діяльності і творчості П. Орлика⁶. Адже ідеї – звернімося тут до порівняння Оксани Забужко – то такий собі невидимий, але життєво необхідний “пил правди”: “Мене цікавить, як, коли нібито нічого не лишилося, усе ж

¹ Л. С о б а л е в а, *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі* [у:] *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України*, Мінск 2006, с. 73–77.

² *Ibidem*, с. 77.

³ *Ibidem*, с. 74.

⁴ *Ibidem*, с. 77.

⁵ “*Studia Polsko-Ukraińskie*” 2017, nr 4, s. 260.

⁶ Див. численні публікації у виданні “*Biuletyn polsko-ukraiński*” (1932–1938).

передається в повітрі оцей «невидимий пил» правди? Бо він же таки передається, але ніхто не знає, як. І можна лише на матеріалі конкретних доль, людських історій щось вибудувати”¹. Мимоволі тут спадає на думку порівняння: програли, подібно як Орлик, але стали національними героями – Тадеуш Костюшко у Польщі, Кастусь Калиновський у Білорусії, Лайош Кошут в Угорщині...

У контексті сказаного звернімо увагу на присвячені традиції прометеїзму дослідження Павла Ковалю, як у окремих статтях, таких як *Polityka wschodnia Jana Pawła II*², так і в монографії *Testament Prometeusza: Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*³. Цю працю, пише сам автор, можна потрактувати “jako przyczynek do dyskusji nad tym, na ile silna, ugruntowana w myśli politycznej i historycznych działaniach niepodległego państwa idea (w tym wypadku myśl prometejska, a także idea jagellońska) potrafi wpływać na praktykę w polityce zagranicznej i w dużym stopniu podyktować jej treść”⁴. Праці П. Ковалю допомагають досягнути еволюцію ідеї прометеїзму, від П. Орлика через родину Чарториських, польську еміграцію ХІХ-го століття, до концепцій Юзефа Пілсудського і Єжи Гедройця. Автор книжки *Testament Prometeusza* відрховує 2 грудня 1991 року, коли Польща першою визнала незалежність України, як своєрідний початок сформованої у неопрометеїському дусі доктрини східної політики ІІІ Речі Посполитої: „Nieodrodnym elementem neoprometejskiej wizji polityki wschodniej, która stanowi treść doktryny Giedroycia, jest zatem kwestia przełamywania historycznych uprzedzeń z sąsiadami na Wschodzie w oparciu o krytyczną refleksję historyczną i aktywna współpraca polityczna z nimi, a w stosunku do Rosji wspieranie wolnościowych oraz demokratycznych środowisk i trendów”⁵.

Як переконуємося, дослідження першої еміграції, призабутої нині творчості її діячів є на часі. Окреслений тут пунктирно польсько-білоруський дискурс засвідчує, що не слабне актуальність вивчення доробку П. Орлика, актуальним залишається видання і вивчення його щоденника. Перспективним видається також осмислення доробку гетьмана в контексті студій над пам’яттю, яка є “jednym z kluczowych wymiarów wszelkich praktyk kulturowych”⁶. Опрацьований зусиллями авторів у кількості 101 словник *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*⁷ став,

¹ О. Забужко, *І тут я витягаю свій автомат Калашнікова...* [online], <https://opinionua.com/2019/03/08/oksana-zabuzhko-i-tut-ya-vityagayu-svij-avtomat-kalashnikova-j-kazhu-ax-vi-zh-kurvi-vam-pamyat-povidrubuvalo/> [доступ: 15.03.2019].

² Р. Ковал, *Polityka wschodnia Jana Pawła II*, “Więź” 2018, nr 1, s. 100–112.

³ Р. Ковал, *Testament Prometeusza: Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018, 767 s.

⁴ *Ibidem*, s. 680.

⁵ *Ibidem*, s. 683.

⁶ М. Напінковський, *Epidemia pamięci* [w:] *Antropologia pamięci: Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 2018, s. 37.

⁷ *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa 2014, 592 s.

правдоподібно, інспірацією до постання збірника *Antropologia pamięci*¹. Ймовірно мав свій вплив на вибір теми Міжнародної конференції *Wielkie tematy w literaturach słowiańskich. Pamięć*, яку заплановано у Вроцлавському університеті в травні 2019 року.

Пім ден Боер (Pim den Boer) зазначає, що поняття *Lieux de mémoire* не є легким у перекладі, як приміром слово “демократія”². *Lieux de mémoire* – таким є ключ започаткованого в 1977 році проекту П’єра Нори (Pierre’a Nory). Цей проект мав настільки великий успіх, що подібні, на тему національних *lieux de mémoire*, почали впроваджуватися в Німеччині, Італії, Іспанії, Голандії. Пім ден Боер (Pim den Boer) зазначає, що поняття *Lieux de mémoire* не є легким у перекладі, як приміром слово „демократія”³. Найважливішим видається, що після *Lieux de mémoire* окремих народів, підсумовує вчений, „майбутня Європа потребує нового трибу, нового різновиду *loci memoriae*, які не будуть мнемотехнічними інструментами для ідентифікації змасакрованих трупів, ані також засобами національної політики, але будуть допомагати в кращому розумінні, в науці вибачання і в науці забування”⁴.

Valentina Sobol

The First Ukrainian Emigration in Polish and Belarusian Studies

A b s t r a c t

In the article, an overview of the, according to the author, most important sources about the life and work of one of the first Ukrainian emigrants, hetman Filip Orlik (1672-1742) was presented. The purpose of this article is to overview the contemporary reception of works on Orlik as a statesman, starting with the first mention of him in 1837 and until 2017 (P. Kroll's article in the No. 4 vintage of the Polish-Ukrainian Studies). The hetman is most well-known for his Latin-language Constitution of 1710. However, he is also the author of the panegyric poems Alcides Rossius (1695), Hippomenes Sarmacki (1698); the treatise of the Laws of Ukraine, diary in five volumes. He kept a diary during the long years of his emigration (1720–1732). The current edition of the diary and its remains are still relevant. The discourse of Polish and Belarusian research convinces us about the great importance of this literary work, the need for its publication and analysis.

¹ *Antropologia pamięci: Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 2018, 486 s.

² Pim den Boer, *Loci memoriae – Lieux de mémoire* [w:] *Antropologia pamięci: Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 2018, s. 228.

³ *Ibidem*, s. 228.

⁴ *Ibidem*, s. 230.